

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) „9/10”: 32

МІСЦЕ БОЯРСЬКОЇ ТА ДРУЖИННОЇ ДУМ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ X – XI ст.

Мателешко Ю.П. (Ужгород)

У статті порушено проблему з'ясування відмінностей між боярською та дружинною радами як складовими політичної системи Київської Русі X – XI ст. Ключовим питанням у дослідженні є те, який ступінь політичного впливу та самостійності мали дані установи.

Ключові слова: боярська дума, дружинна рада, політичний устрій, Київська Русь.

Рівно сто тридцять років тому, у 1882 р., побачила світ монографія В.Ключевського „Боярская Дума Древней Руси”. Відтоді названа тема стала предметом дискусій не одного покоління істориків. Одні вперто доводили, що боярська дума була окремою політичною інституцією, інші бачили в ній дорадчий орган без чітко визначеної компетенції. Були й такі, що взагалі заперечували існування даної установи. Актуальність теми обумовлена й тим, що дослідження статусу та повноважень боярської (дружинної) думи дає можливість більш ґрунтовно з'ясувати специфіку як князівської влади, так і політичної системи Київської Русі в цілому.

Боярська, або дружинна, дума, як вважав В.Ключевський, існувала при Володимирі I. Разом з боярами і єпископами до її складу входили старці градські [6, с. 13-14]. Але з XI ст. рада при князі Київської Русі стає одностановим, боярським органом [6, с. 36]. Боярська дума, за В.Ключевським, відрізнялася від віча та нарад князя з усією дружиною тим, що була постійним органом. Народа з боярами була не політичним правом бояр або обов'язком князя, а практичною зручністю для обидвох сторін, не умовою взаємної угоди, а засобом її виконання [6, с. 68-69].

В.Сергеевич виступив проти погляду, що княжа дума була постійною інституцією, натомість в ній він бачив лише „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить” [18, с. 387].

З критикою поглядів останнього виступив М.Грушевський. Народа з думою, як він вважав, мала не спорадичний характер, а була явищем, санкціонованим звичаєм, практикою. Княже думання з боярами було явищем регулярним. Князь міг робити все, що хотів, без княжої думи, але це вже була аномалія, потоптання звичаю [2, с. 519-520].

За нащадків Володимира Святославича, як вважав С.Платонов, дума перетворилася в постійний орган князівського управління. Стійкий князівський звичай „сидіти” і „думати” з боярами залишився тільки звичаєм і не перейшов у закон. Але при цьому князь не міг наважитися на

одноосібне вирішення якихось важливих справ [11, с. 445-446].

М.Довнар-Запольський виділив два періоди існування князівської думи: 1) до Володимира (вузьке коло радників); 2) з часів Володимира розширюється коло радників (бояри, старці градські, посадники, єпископи) [3, с. 253]. Князь був зобов'язаний радитися з думою. Так вимагали тодішні обставини. Але були і винятки [3, с. 260].

„Учреждением”, як вважав М.Рожков, назвати боярську думу не можна. Верховними політичними органами були тільки князь і віче, а не боярська дума, рішення якої не були обов'язковими для виконання [15, с. 205].

Якщо в представників дорадянської історіографії не було сумнівів щодо існування на Русі боярської думи, а основні суперечки точилися щодо постійності її функціонування, впливовості та функцій, то деякі радянські дослідники ставили під сумнів саме її існування. Так, скажімо, С.В. Юшков прийшов до висновку, що в Київській Русі не було постійно діючого дорадчого органу – боярської думи. Уже сама відсутність цієї назви в літописах є одним з найсильніших доказів проти існування такої установи. Князь не потребував такої думи тому, що в нього була нормальна, постійно діюча рада, а саме його дружина [23, с. 160-161].

Але все ж більшість радянських дослідників, які займалися цим питанням, не сумнівалися в існуванні боярської думи, яку вони, однак, зробили однією з надбудов феодалізму.

Так, В.Пашуто вважав раду ранньофеодальної Русі вищим органом державної влади [10, с. 16]. Князівська рада – це однопалатний становий орган, до складу якого входили васали князя і бояри. Основні функції ради полягали в розгляді питань, пов'язаних із законодавством, управлінням, відносинами з церквою. Рішення ради не були обов'язковими для більш сильних князів. Але за відсутності князя в часи міжкнязів'я рада могла брати на себе його функції [10, с. 19-20].

Орган феодального панування вбачав у боярській думі і Л.Черепнін [21, с. 379-380].

На думку А.Горського, рада X – XII ст. не була установою з якою-небудь чіткою організаційною структурою, а являла собою нерегулярні наради князя зі своїми наблизеними, верхівкою дружини [1, с. 63].

На відміну від дорадянської та радянської історичної науки, яка приділяла велику увагу ґрунтовному дослідженню даної проблеми, в нинішніх дослідженнях з проблем політичного устрою Київської Русі X – XI ст. боярська дума або згадується епізодично, або ж взагалі ігнорується.

Як вважає І.Фалалеева, незважаючи на аморфність структури, рада при князі була важливим суб'єктом інституційної підсистеми, так як служила організаційним обрамленням старшої дружини – політичної еліти Русі [20, с. 16].

М.Котляр, не розглядаючи окремо питання про існування боярської думи як окремої інституції, все ж зазначав, що радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів – цього вимагали не тільки амбіції або інтереси дружини, але й інтерес самого князя [7, с. 84].

Отже, більшість дослідників бачили в боярській думі (яку часто ототожнювали з дружиною) дорадчий орган при князі, за допомогою якого вирішувались важливі питання державного життя. Науковці (за деякими винятками) також погоджувалися з тим, що рада діяла на більш-менш постійній основі, а на її рішення, які були не обов'язковими для виконання, князь не міг не зважати.

Спираючись на здобутки попередників, а також першоджерела, спробуємо дати відповідь на два ключових питання:

1. Чи були боярська та дружинна думи окремими органами державної влади?

2. Який ступінь політичного впливу мали дані установи?

Слід відмітити, що у „Повісті временних літ” князь і дружина часто виступають як єдине ціле, що демонструють наступні епізоди.

Після остаточного підкорення Древлянської землі Ольгою та її дружиною літописець повідомляє: “Иде Ольга по Деревської земли . сь сыномъ своимъ и дружиною своею . оуставляюши оуставы . и оуроки” [1, арк. 24].

Під 955 р. розповідається, як Ольга переконувала свого сина Святослава прийняти християнство. Святослав же сказав, що якщо він один прийме нову віру, то дружина почне з нього сміятися. На це Ольга відповіла, що якщо він хреститься, то і всі зроблять те ж саме [4, арк. 25].

Про єдність світоглядних позицій дружини та князя, а також про вірність дружини своєму князю, свідчить випадок, датований 1071 р., коли при Глібі в Новгороді з'явився волхв і став

підбурювати людей проти християнської віри та єпископа. Як пише літописець, люди розділилися навпіл: “Князь бо Глебъ и дружина его стаха оу єпископа. а людье вси идоша за волхва” [4, арк. 67].

А ось що пише Мономах у своєму „Повчанні”: “Я седехъ в Переяславли 3 лета и 3 зимы, и с дружиною своею, и многы беды прияхом от рати и от голода”. Слід відмітити, що в цьому, а також у деяких інших уривках, автор говорить не від свого імені, тобто каже не “я”, а “ми” (я і дружина). Не “я” ходив на половців, воював з Олегом тощо, а “ми” (воювали, ходили) [8, арк. 82].

Під 1096 р. зазначається, що коли Олег захопив Муромську і Ростовську землі, Мстислав відправив до нього послів з такими словами: “Иди опять Мурому. а в чюжеи волосте не седи. и азъ пошлю молитися сь дружиною своею къ отцю моему. и смирю ся с нимъ” [4, арк. 87]. Отже, Мстислав говорить, що не сам буде свого батька Володимира просити примирення з Олегом, а відправить разом з дружиною до нього послів.

Отже, дружина не була просто найманим військом, яке служило за гроші. Вона була дещо більшим для князя, так як він її любив, радився з нею, йшов на різні поступки заради неї. Недарма літописець пише, що сріблом і золотом князь не здобуде собі дружини. Факт постійної присутності останньої біля князя вимагав від нього радитися з нею з тих чи інших питань.

Вперше слово „дружина” згадується в „Повісті...” під 941 р. в розповіді про похід князя Ігоря на Візантію [4, арк. 17 зв.]. Під час наступного походу князя, у 944 р., після того, як греки запропонували великий викуп взамін на відмову від нападу, князь скликав дружину для наради. Остання запропонувала князю взяти від греків золото і повернутися додому, що й було зроблено [4, арк. 18]. Таким чином, тут відображена друга за важливістю функція дружини, після військової, а саме дорадча.

Під 996 р. міститься уривок, в якому прямо вказуються політико-адміністративні функції дружини: “Любаше Влодимиръ дружину . и с ними дума о строєньи землинемъ. и о оуставе земленемъ. и о ратехъ” [4, арк. 47 зв.]. Отже, князь Володимир радився з дружиною щодо земельного устрою, законів держави та війни.

Мономах писав, що він хвалить Бога і тоді, коли сідає „думати” з дружиною [8, арк. 81]. Тут, очевидно, мається на увазі нарада, не пов'язана з військовими діями. Можемо припустити, що нащадок Володимира Великого радився з дружиною з тих же самих питань, що і його прадід.

В статті 48 Широкої Руської Правди повідомляється, що Володимир Всеволодович після смерті Святополка скликав свою дружину в Бе-

рестовому: Ратібора, Київського тисяцького, Прокопія, Білгородського тисяцького, Станіслава, Переяславського тисяцького, а також Нажира, Мирослава та Івана Чюдиновича (мужа Олега). На цьому засіданні були встановлені норми стягування процентів з боржників лихварями, які були закріплені законодавчо в Руській Правді. Слід зазначити, що в статті написано не “встановив” (Володимир Мономах), а “оуоставили”, що говорить про прийняття колективного рішення. Стаття ще раз засвідчує дорадчу роль дружини, яка в цьому випадку проявилася у прийнятті закону. Причому та обставина, що рішення було прийнято колективно, говорить про дружину як повноправного учасника засідання.

У „Повісті временних літ” власне „боярська” дума згадується тільки у двох випадках.

Під 987 р. літописець повідомляє, що князь Володимир запросив на раду бояр та старців градських щодо обрання нової віри. Останні йому порадили, що якщо він дійсно хоче знати про віру кожного народу, то нехай відправить своїх мужів у різні землі. Князь так і зробив. Коли послані мужі повернулися, Володимир знову скликав бояр і старців, які разом з князем вислуховували мужів [4, арк. 41]. Після того, як княжі мужі із захопленням розповіли про грецьку церкву, бояри сказали князю: “Аще лихъ бы законъ Гречкыи . то не бы баба твоя . Ольга прияла крщения аже бе мудреиши всих человекъ”. Після цього Володимир погодився на запровадження грецької віри, спитавши бояр: “То кде крщние приемь”. Вони же відповіли: “Кде ти любо” [4, арк. 41 зв.].

З вищенаведеного епізоду рада бояр і старців постає впливовим дорадчим органом при князі, який вирішував надзвичайно важливі питання державного значення. Бояри могли висловлювати свої думки, спонукати князя до тих чи інших дій, але остаточне рішення, очевидно, було за останнім. Можна стверджувати, що не останню роль у прийнятті християнства на Русі зіграла діяльність боярської ради князя Володимира.

Можна припустити, що у раду при князі Володимирі, крім бояр та старців градських, входили і єпископи. Так, літописець повідомляє, що єпископи та старці порадили Володимирі знову відновити віри для злочинців, кошти з яких йшли б на озброєння та коней. Князь на це погодився [4, арк. 47 зв.].

Крім часів князювання Володимира нарада князя з „боярами” згадується під 1097 р., коли князь Святополк, скликавши бояр і киян, радився з ними щодо слів Давида, який сказав, що Василько з Володимиром хочуть вбити Святополка і зайняти його володіння. Бояри і „люди” відповіли таке: “Да аще есть молвилъ право Давыдъ . да приемь Василко казнь . аще ли не право глаголалъ Давыдъ да приемь мечь от

Бога”. Рішення ж щодо цього прийняв сам Святополк, який, підмовлений Давидом, вирішив осліпити Василька [4, арк. 89]. Очевидно, у даному випадку нарада князя з „боярами” і „людьми” була нічим іншим, як вічем.

Отже, власне „боярська” дума згадується тільки в часи Володимира Великого. До і після цього періоду в джерелах повідомляється тільки про „дружинну” раду. Можна припустити, що до кінця X ст. на Русі існували дві думи: боярська, яка складалася із місцевої еліти („старців градських”, а також наближених князя і вищого духовенства), та дружинна, що формувалася із „старших” воїнів князя. Після проведення ряду реформ, спрямованих на ліквідацію племінних князів, перша дума починає занепадати. Її повністю замінює „старша” дружина, яка простійно перебувала при князі. Після цього, як свідчить випадок, датований 1097 р., участь місцевих бояр у громадсько-політичному житті держави обмежувалась міським вічем.

Важливими питаннями є, наскільки регулярними були наради князя з дружиною і чи міг останній проігнорувати думку своїх радників.

У „Повісті временних літ” важко прослідкувати регулярність та частоту зібрань дружинної ради, але виходячи з того, що остання завжди перебувала при князі, а майже всі важливі питання політичного життя, відображені в літописі, вирішувалися князями разом з дружиною, можемо стверджувати, що дружинна дума була постійно діючим органом.

На друге питання відповіді важче. Напевно, у більшості випадків при вирішенні тих чи інших питань погляди князя і дружини збігалися. Але інколи князю доводилось переконувати свою дружину, а деколи навпаки, дружина переконувала князя у своїй правоті. Проте, остаточне рішення приймав сам князь. І тільки в крайніх випадках, як свідчать джерела, воно не співпадало з думкою радників.

Після перемог над греками в 971 р. князь Святослав радився з дружиною щодо укладення миру з Візантією. Навівши свої аргументи, князь переконав свою дружину, що в даній ситуації найкращим буде мирний договір. Остання з цим погодилась, про що свідчать слова літописця: “И любя быс речъ сї дружине”. Після цього було відправлено „кращих” мужів до царя в Доростол з пропозицією миру [4, арк. 28 зв.].

В 1093 р. Святополк, Володимир і Ростислав скликали дружину на нараду щодо переходу через річку Стугну. Після вислуховування різних думок за наполяганням киян було вирішено перейти річку і дати бій половцям [4, арк. 81].

Під 1095 р. описується нарада дружини та чаді Ратібора з князем Володимиром. Дружина переконувала князя погубити Ітларя та його половців, які прийшли миритися. Князь не схотів цього зробити, мотивуючи це клятвою, яку він

дав половцям. Врешті-решт дружині вдалося переконати Володимира [4, арк. 83 зв.].

Під 1103 р. повідомляється про нараду Святополка та Володимира з їхніми дружинами в Долобську щодо походу на половців. Святополкова дружина переконувала князів в неприпустимості йти на половців навесні, коли смерд засіває поля. Володимир же на це відповів, що коней дружина жаліє, а самого смерда, якого навесні під час оранки можуть вбити половці, ні. На це дружина Святополка не змогла відповісти нічого. Після цього Святополк погодився вирушити в похід [4, арк. 95-95 зв.]. Таким чином, при вирішенні спільних справ князі радилися не тільки зі своїми дружинами, а й з дружинами інших князів. Лише переконливими аргументами дружина могла схилити князя на свій бік. Схожа нарада відбулася в 1111 р. у Долобську. Як і раніше, дружина Святополка виступала проти походу. І тільки після наведення достатніх аргументів Володимиром, який переконав дружину, Святополк погодився йти на половців. Слід сказати, що після пропозиції Володимира йти на половців Святополк не поспішав з відповіддю, сказавши, що це питання може бути вирішено лише після обговорення з дружиною [4, арк. 99]. Святополк не хотів йти проти думки своєї дружини, прийнявши самовільно рішення і нав'язавши його останній, а натомість вважав за необхідне переконати дружину на нараді.

Але в „Повісті...” є три випадки, які свідчать про те, що інколи князь йшов наперекір дружині, правда, у двох випадках це була дружина батьківська.

Так, у 1015 р. Борис з батьківською дружиною пішов проти печенігів. Повертаючись додому, він довідався, що батько помер і старший брат Святополк сидить у Києві. Батьківська дружина почала його переконувати, щоб він пішов на Київ і зайняв князівський стіл [4, арк. 49 зв.]. Отже, в цьому випадку дружина штовхала князя на вчинення державного перевороту. Після відмови князя це зробити, вона самовільно його покинула [4, арк. 50].

Коли в 1093 р. половці запропонували укласти перемир'я, князь Святополк, не порадившись зі старшою дружиною батька та дядька, натомість порадившись з тими, хто з ним прийшов, схопив половецьких послів і посадив їх у темницю [4, арк. 80 зв.]. Таким чином, князь

прийняв рішення без нарад з дружиною, але перед схопленням послів він все-таки порадився з кимось. Можливо, це була дружина самого Святополка.

У „Повісті...” є лише один випадок, коли князь не послухався порад своєї дружини, а також єдиний епізод непослуху дружини своєму князю (щоправда, під час битви).

Коли в 1068 р. незадоволені кияни повстали проти князя, який відмовився видати їм зброю проти половців, Ізяслав почав нараду зі своєю дружиною. Остання, з метою подолання бунту, спочатку порадила князю, щоб той послав людей стерегти ув'язненого Всеслава, а потім і вбити його. Але князь не послухався дружини, за що і поплатився втечею в Польщу [4, арк. 63 зв.].

Під 1096 р. фіксується непослух дружини на полі бою, коли вона не послухалася Володимира і самовільно напала на половців [4, арк. 85]. Але, можливо, тут під „дружиною” мається на увазі все військо князя.

Отже, у Київській Русі X – XI ст. існували два окремі дорадчі органи: боярська та дружинна думи. Очевидно, час існування першої, що складалася у значній мірі з місцевих племінних еліт, обмежується тільки X ст., так як політико-адміністративні реформи Володимира звели нанівець вплив у державі останніх. Хоча потенційно боярська дума могла стати зародком представницького органу, який міг відстоювати інтереси місцевої знаті. Паралельно з боярською існувала дружинна рада при князі, яка виявилася більш життєздатною, так як складалася з вірних князю „старших” дружинників і діяла на постійній основі. Рішення останньої князь майже завжди враховував. Випадки, коли він йшов проти волі своїх радників, або навпаки, останні не прислухалися до думки князя, є одиничними. Однак, чи можна вважати дружину раду окремим і самостійним органом державної влади? Однозначно, що ні. Якщо боярська дума гіпотетично і могла б колись стати повноцінним інститутом політичної влади, то рада дружини була невіддільна від князя і скликалася останнім за необхідності. Підпорядковане становище останньої не в останню чергу обумовлювалося поєднанням у ній політичних та військових функцій, за умов яких рішення військового начальника (князя) приймаються беззастережно.

1. Горский А.А. Древнерусская дружина. – М., 1989. – 198 с.
2. Грушевський М.С. Нові розвідки з історії давньої Русі // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2004. – Т.6. – С. 512-533.
3. Довнар-Запольський М. Князь, его дума и администрация // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.Б. Довнар-Запольскаго. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т.1. – С. 248-268.
4. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Издательство Императорской археографической комиссии, 1908. – Т.2. – 938 стлб. / 307 л./.
5. Ключевский В.О. Боярская Дума Древней Руси. – М., 1882. – 555 с.

6. Ключевский В.О. Боярская Дума Древней Руси. – Изд. 5-е. – Петербург: Литературно-издательский Отдел Народного Комиссариата по Просвещению, 1919. – 543 с.
7. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 251с.
8. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство АН СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 286 стлб. /96 л./
9. Літопис Руський: За Іпатським списком / Пер. Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
10. Пашуто В.Т. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 11-76.
11. Платонов С.Ф. Боярская дума – предшественница сената // Платонов С.Ф. Статьи по русской истории (1883-1912). – Изд. 2-е. – СПб, 1912. – С. 444-494.
12. Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. –М-Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. I. Тексты.
13. Пространная Русская Правда // Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С. 87-113.
14. Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.
15. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). – Петроград: Книга, 1919. – Т.1: Первобытное общество. – Дикари. – Варвары. – Феодалная революция. – 450 с.
16. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М.: Госполитиздат, 1941. – 660 с.
17. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – СПб.: Академический проект, 2003. – 736 с.
18. Сергеевич В.И. Русские юридические древности: В 2 т. – Изд. 2-е. – СПб., 1900-1902. – Т.1. – XII, 555с.
19. Советская историография Киевской Руси / Отв. ред. В.Мавродин. – Л.: Наука, 1978. – 280 с.
20. Фалалеева И.Н. Политико-правовая система Древней Руси IX-XI вв. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2003. – 164 с.
21. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. // Исторические записки. – 1972. – Т. 89. – С. 353-408.
22. Шапиро А.Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г. – М.: Культура, 1993. – 761с.
23. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1939. – 210 с.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО БОЯРСКОЙ И ДРУЖИННОЙ ДУМ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КИЕВСКОЙ РУСИ X – XI ВВ.

Мателешко Ю.П. (Ужгород)

В статье затронуты проблемы выяснения отличий между боярским и дружинным советами как составляющими политической системы Киевской Руси X – XI вв.. Ключевым вопросом в исследовании есть то, какую степень политического влияния и самостоятельности имели данные учреждения.

Ключевые слова: боярская дума, дружинный совет, политическое устройство, Киевская Русь.

SUMMARY

THE ROLE OF BOYAR AND ARMED FORCE COUNCILS IN THE POLITICAL SYSTEM OF KIEVAN RUS' Xth – XIth CENTURIES

Y.Mateleshko (Uzhhorod)

The article raised the problem of finding out the differences between boyar and armed force councils as components of the political system of Kievan Rus' Xth – XIth centuries. The key problem in the study is that the degree of political influence and autonomy had these institutions.

Key words: boyar council, armed force council, political system, Kievan Rus'.